

Марко М. РАДУЛОВИЋ

https://doi.org/10.18485/ikum_nbartulovic.2023.ch10

Институт за књижевност и уметност, Београд

markorad984@gmail.com

ТАМНИЧКО ИСКУСТВО У БАРТУЛОВИЋЕВОЈ ПРОЗИ

Сажетак: Бартуловићев живот обележен је, између осталог, и тамничким искуством. О томе је писац оставио различита сведочанства у својим прозним делима. У раду ћемо пре свега испитати значај и природу мотива тамнице у Бартуловићевим приповеткама и роману *Мој ђуријашић Тонислав Малвасија*. Истражићемо карактеристичне приповедне поступке, атмосферу и слику света која се у вези са овим мотивом успоставља. Напокон, испитаћемо које све видове тамница задобија у Бартуловићевој прози, и на који начин одређује његове јунаке.

Кључне речи: тамница, симулакрум, промена, догађај, поглед на свет, истина

*Вечна су само тамница и вешала
њих ће ти радо нудићи и браћи.*

Милош Црњански, „Куга – Ники Бартуловићу“

На изванредан начин Бартуловићев живот уоквирен је тамничким искуством. Оно је обележило почетак његовог друштвеног и интелектуалног пута, када је као истакнути омладинац, убрзо након Сарајевског атентата, ухапшен, проевши потом неколико година у различитим аустроугарским затворима. Међутим, и сам крај живота овог (ангажованог) интелектуалца у знаку је тамнице. Наиме, Бартуловић је пред завршетак Другог светског рата ухапшен, и недуго затим погубљен без трага. Тако се тамница

«195»

јавља као нека врста егзистенцијалног оквира и симболичког одређења живљења и деловања овог (прећуткиваног) писца.

О свом првом тамничком искуству Нико Бартуловић оставио је (речите) трагове у дневницима, записима, предговорима, приповеткама и романима, док о другом немамо никакве податке.

Тамница између живота и литературе

Нема сумње да је боравак у различитим аустроугарским затворима током Првог светског рата за Бартуловића представљао једно од граничних искустава. О свом личном доживљају тих дана писац је оставио узгредна сведочанства у различитим предговорима, поговорима, као и у биографском слоју романа *Моја ђријаџељ Тонислав Малвасија*. Бартуловић је такође водио тамничке забелешке, које су остале у рукопису и у поседу су његове породице. Увидом у њих добијамо потпунију слику не само конкретних појединости Бартуловићевог тамновања и утицаја које је искуство боравка у аустроугарским казаматима имало на његово формирање, већ и књига које је читао.

У раду ћемо слику тамнице настојати да сагледамо пре свега из Бартуловићевих објављених дела.

На основу доступних (не)фикционалних сведочанстава, види се да је боравак у затвору, посебно у првим данима рата, био пре свега тренутак најдубље егзистенцијалне неизвесности, односно брзог смењивања стања крајњег страха и *луге вере*:

Били су то дани тешке неизвесности, у којима није било лако снаћи се, или бар из далека наслутити шта може да нам донесе најближи тренутак. Док нам се по неку ноћ чинило да чујемо шкљоцање пушака пред вратима и да ће нас сваки тренутак извести некуд, да нас на било који начин прогута помрчина, тако да смо се већ

безброј пута праштали са животом, – понека, макар и измишљена вијест, о некој големој побједи савезника, или о томе да је српска војска већ код Ливна, да су у Дубровнику Французи или да се Руси приближују Пешти, улијевала нам је луду вјеру, да ћемо већ за неколико дана бити, не само слободни, него да ћемо у триумфу корачати сплитским и шибеничким улицама (Бартуловић 1940: 8).

Познато је да је Бартуловић боравио у различитим затворима, па су стога и његова искуства различита. Једном речју, нису ни све тамнице исте. Тако је сплитска дата као оличење крајње физичке беде, нељудских услова и, сходно томе, дубоког понижења:

Још и сада ме хвата језа кад помислим на ћелију у којој сам самотовао, у сплитској тамници. Сем што је била мрачна и мемљива, осјећао се у сваком углу задах од пацова и стјеница, а зидови замазани неком неодређеном, вјероватно жућкастом бојом, испуњали су душу осјећајем бескрајне чамотиње. Кроз зарђале и прашином покривене решетке није се видило друго сем голог зида, једнаке жуте боје и без иједног отвора, тако да сам нарочито пред вече, када је глухоћу прекидало цинкање Ангелуса са оближњих цркава, имао заиста осјећај, да су ме жива стрпали у гроб (Бартуловић 1940: 11).

Међутим, Бартуловић је имао прилике да борави и у тамницама са знатно бољим условима, у којима се бар на тренутак осећао као да је на слободи:

У Шибенику су нас напротив смјестили у свијетлије и заједничке ћелије, па су нам допустили да се поразмјестимо како смо хтјели. На тај начин смо се Оскар, Чулић, Андрић, Јозо Шевгић и ја стрпали у исту ћелију и читаве прве ноћи нисмо ни ока склопили од пустог причања. А кад су нас ујутру извели на шетњу и, кад смо на дворишту пронашли нове другове, распричали смо се и размахали рукама у толикој мјери, да нам се – бар у том тренутку – чинило да се и не налазимо више у

«197»

тамници, па ни у толико мрској Аустрији, – већ негдје изван свих решетака и свих ограничења, – сред најнеобузданије слободе!... (Бартуловић 1940: 11, 12).

Колико год било тешко, заточеништво је за Бартуловића и другове представљало и извесну одељеност од ратног хаоса којим је свет био захваћен. На тај начин простор тамнице показивао се и као нека врста неочекиване заштите, односно, силом прилика наметнуте, поштеде великих ратних страдања која су се у том тренутку одигравала, о чему је Бартуловић речито сведочанство оставио у предговору књизи свог тамничког друга Иве Андрића – *Ex Pontu*:

После прве године тамновања, пуне немира и страха, ми смо остали, да се у друштву сапатника и у навици смирујемо, – поштеђени, осим тога свих призора зла и беде, што их је тек онда почео свесно да осећа свет (Бартуловић 1920 I: 5–6).

Бартуловић овакав доживљај поткрепљује и тврдњом да је Андрићу заправо било теже у интернацији него у затвору, истичући како је тада у ствари читава земља изван тамничких зидова била „утамничена“. Тако се, парадоксално, у тренутку Великог рата физичка тамница, у којој се обрео Бартуловић са својим друговима, јавила и као место необичне (духовне) слободе:

У истражном затвору били смо бар у друштву, а то значи, да смо ми *једини*, у целој овој зашућелој и утамниченој земљи били слободни да измеђ наша четири зида несметано, и без икаква страха тешимо једни друге и храбримо се надом. Било је то као што вели Бајрон у прологу свог „Шијонског узника“: „Ти вечна зубљо неспутане душе, Слободо, најлепше сјаш у тамници“ (Бартуловић 1920 I: 6).

Бартуловић своју тврдњу заострава ставом да је њему и његовим друговима било лакше чак и касније, када су почели да их затварају у самице, него Андрићу у Босни 1915. године.

У извесној мери заштићени од ратних догађаја, без могућности да сазнају шта се заиста дешава на фронту, Бартуловићу и његовим друговима отварао се непрегледни простор сопствене унутрашњости. Тако је искуство тамновања представљало битну етапу у Бартуловићевом духовном, карактерном и егзистенцијалном формирању. Другим речима, иако промене које је доживео током заточеништва можда нису биле толико видљиве споља, оне су биле стварне и значајне јер су се одиграле у његовој унутрашњости. На почетку предговора *Ex Pontu* Бартуловић наводи одломак из сопственог затвореничког дневника:

Вечерас док сам по сенама на мојим зидовима гонетао, како негде за брезовом шумицом залази моје старо сунце, почео сам наједном да *разговарам са својом гушом*. По први пут у животу, посве насамо, – очи у очи... (Бартуловић 1920 I: 5).

За ангажованог омладинца чији је живот акција и борба, другим речима – усмерен на то да мења друштвено и политичко устројство, тамница се показује као место које га приморава да се суочи са самим собом, и посматра промене које се одигравају у њему самом. То гледање „очи у очи“ са сопственом природом за Бартуловића се, слично као и за Андрића, одвијало кроз испитивање свог карактера, али и усвајање и обликовање темељних животних ставова. Наиме, оба писца управо су у тамници, упркос тешким околностима којима су били изложени, развили јак противимпулс очајању, које је претило да их обузме. Такво нагонско одбијање песимизма рођено управо из непосредног сусрета са најтежим искушењима одређеног историјског тренутка, постало је важан део њиховог карактера.

У предговору *Ex Pontu* Бартуловић се поистовећује са Андрићевим епифанијским доживљајем током боравка у тамници. Он наводи Андрићев запис:

«199»

„Спутан и немоћан, у тој влажној јазбини, у положају који ме понизује до скота, ја по први пут појмих у мислима и обухватих осјећајем смисао људског живота и борбе“ (Бартуловић 1920 I: 11).

Бартуловић одмах затим додаје:

Тај исти осећај обузео је и мене кад су ме притисла понижења казнионе, и он је најбоље јемство проти песимизму. Јер, ко у положају скота има толико снаге, да нити за час не осети да је скот, већ напротив обухвата и поима оно што је највише, тај неће никад клонути до пропасти (Бартуловић 1920 I: 11).

Чини се да је управо тамничко искуство, са пресудним интимним спознајама до којих је довело, један од главних разлога због кога ни Бартуловић ни Андрић нису, након Првог светског рата, постали део тзв. *изјубљене генерације*, нити су усвојили песимизам епохе, којим се одликовала литература тога доба.

Предговор *Ex Pontu*, као и други записи, говоре да је тамница за Бартуловића била несумњиво значајна као биографска чињеница. Међутим, она ипак није постала један од носећих мотива његовог стваралаштва, односно није прерасла у пресудну поетичку чињеницу која би га одређивала као писца. Другим речима, тамница није представљала „матичну ћелију“ Бартуловићевог емотивног и мисаоног микрокосмоса“, какав је, по Горани Раичевић, био случај са Андрићем.¹

Отуда, за разлику од Андрића, Бартуловић нема репрезентативну књигу која описује његов тамнички доживљај. То не значи да тамница није присутна као (стајаћи) мотив Бартуловићеве прозе. Осим приповедака „Издајство Илије Берића“, „Двије молитве“,

¹ Горана Раичевић је, следећи Петра Џацића који је *Проклећу авлију* назвао „матичном ћелијом“ целокупног Андрићевог књижевног света“, „Андрићево тамничко искуство“ одредила „матичном ћелијом“ његовог емотивног и мисаоног микрокосмоса“ (Раичевић 2015: 153).

„Последња жеља“, „Страх од чуда“, и већи део романа *Мој ђријаџељ Тонислав Малва-сија* тематизује тамничко искуство и затворенички живот. Међутим, ни у приповеткама ни у роману искуство тамновања није подигнуто до симболички универзалног мотива нити поетички пресудног значења и значаја.

У поменутих делима тамнички доживљаји и догађаји приказани су из различитих перспектива, праћени разноликим емоционалним стањима и разнородном атмосфером, крећући се од лирско-трагичног (у приповеткама) до анегдотско-биографског фона (у роману). Упркос овој разноликости чини се да у већини дела увођење мотива тамнице на формалном плану карактерише пре свега приповедање у првом лицу, како је то истакла Весна Тријић:

Посреди [су – прим. М. Р.] класичне наративне ситуације у првом лицу, у којима је приповедач истовремено и протагониста радње. Тежиште интересовања, притом, није на самом догађају, већ на начину на који је тај догађај деловао на јунака-наратора, одражавајући се у његовој свести. Није без значаја ни то што је у све три споменуте приповетке тематизовано искуство робијашког живота (Тријић 2021: 61).

Тако се чини да је, како то Тријић уочава, за Бартуловићево евоцирање тамничког искуства у прозним делима битна лична перспектива, али и усмереност на промене које се не дешавају споља, већ у самим јунацима.

Да бисмо испитали природу мотива тамнице и одредили њен значај за Бартуловићеву прозу, потребно је да проучимо разнолике видове у којима се она у његовим делима јавља.

Симулакрум тамнице

Тамница се показује пре свега као место на коме су затвореници препуштени суровости стражара. Та суровост није у потпуности садржана у непосредној физичкој грубо-

«201»

сти,² већ прераста у дијаболички грађен симулакрум у коме се затвореници хотимично обмањују, и тако психолошки муче, што стражарима служи као забава. Бартуловић је сведочанства о томе оставио у свом роману *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија*, али и на другим местима, на пример у предговору књиге Оскара Тартаље *Велеиздајник*. Говорећи о непоколебљивој вери коју су утамничени омладинци носили у себи, најчешће упркос свакој логици и објективним (ратним) околностима, Бартуловић истиче колико су вести које су допирале из света изван тамнице намерно биле искривљене од стражара, не би ли им и тако сломили дух:

Али све што смо дознавали ми, било је тако на кубус погоршано од швапских стражара, да се чинило удешено баш да нас утуче! (Бартуловић 1928: 6).

Међутим, (психичка) тортура чувара не зауставља се само на ширењу лажних вести и изазивању дефетизма. Она се у својој суровости поиграва са најтемељнијим егзистенцијалним доживљајима затвореника, попут наде, смрти и хуманости. Тако чувари исказују и своју садистичку страну: она се више не задовољава само влашћу над телима затвореника, него претендује и на њихове душе, да парафразирамо Фукоа.

Овакве догађаје Бартуловић је обрадио у приповеткама „Посљедња жеља“ (Бартуловић 1920 II) и „Двије молитве“ (Бартуловић СД I).

У „Посљедњој жељи“ тамница се јавља као место за које се везују неке од најтемељнијих успомена које су постале неизбрисиви део јунакове свести. Отуда је то простор тешких искустава, необичних сусрета, „тајних патњи и робијашких умирања“. Бартуло-

2 У Бартуловићевој прози заправо и нема много описа физичког мучења затвореника од стране стражара. У роману *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија* затвореници чију крике Вере Видовић, коју стражари туку, али се сама сцена мучења не види и заправо служи да илуструје херојски потез којим Тони Малвасија прискаче у помоћ несрећној девојци.

вићев приповедач сећа се необичног затвореника који се једног јутра изненада појавио на шетњи. Одвојен од свих и загладан у себе, он се све време боравка у затвору држао изван групе. Остали затвореници убрзо су сазнали да је новопридошли друг осуђен на смрт, о чему међутим није био обавештен. Наиме, стражари су се плашили да би га, услед слабости, сазнање о казни убило пре њенога извршења. На овај начин они исказују своју мржњу према затворенику: у њему виде непријатеља за кога желе да се постарају да не измакне закону. Међутим, њихова мржња прераста у садизам оног тренутка када стражари свесно граде симулакрум којим ће се додатно наругати осуђеном затворенику, али и довести у искушење његове тамничке другове. Наиме, дан пре извршења казне стражари су осуђеника слагали да га сутра очекује кромпир, што је у тамничким околностима било нешто што се ретко дешава. Дакле, мржња стражара не зауставља се само на претераној бирократској ревности да сваког непријатеља приведу закону, већ се развија до демонске спремности да га лише темељних људских карактеристика и поиграју се најдубљим човечанским осећањима. То ругање истовремено указује на травестију зла, али и на чињеницу да оно не проистиче искључиво из спољашњих околности, из оданости закону или држави, већ и из самог човека. Због овог лажног обећања несрећни робијаш је живнуо, и по први пут се обратио некоме од својих другова, управо Бартуловићевом приповедачу, тражећи очајнички мало соли како би зачинио кромпир. Тако се приповедач нашао у тешкој ситуацији и дилеми: да ли да каже истину и прекине сурову игру стражара, или да и сам узме учешћа у њој, испунивши осуђенику (последњу) жељу, и тиме га заштити од страшног сазнања. Без своје жеље, и са јаком грижом савести, он постаје део игре коју су стражари смислили:

Осећао сам, да ће ме прогањати заувјек тај поглед, не услишим ли га. И у задњи час, пограбих с ладице со, и утиснух му је у руку... Оно чега сам се бојао, догоди

се: Стражари се доиста исцерили. Присилили ме, ето, да се и ја ругам, посљедњим саучешћем и посљедњом љубави, да се ругам (Бартуловић 1920 II: 200–201).

Међутим, немирну савест јунака умирује поглед захвалног друга након што је добио со:

У тај ме посљедњи час његов поглед тако подрага по лицу, као што може да подрага само поглед умирућег брата, коме си испунио посљедњу жељу (Бартуловић 1920 II: 201).

Тако је дијаболична смицалица коју су стражари смислили побеђена изнутра, управо од оних који су свесно или несвесно били приморани да у њој учествују. Реалност коју креирају стражари тиме губи своју власт над затвореницима, а као једина истина остаје чињеница *исцјуњења ѿоследње жеље умирућем браћу*. Темељне животне вредности, попут захвалности и солидарности, потврђују своју аутентичност и снагу чак и када се испољавају унутар артифицијелности наметнуте игре, чиме се показује да тамница ипак нема власт над душама затвореника.

У приповеци „Двије молитве“ наратор, који је такође и јунак, не може да опрости себи што, услед страшне зиме, потајно жели смрт сушичавог друга из самице која једина има грејање. Мучен зимом и хладноћом, као и надчуваром који њему, и осталим затвореницима, подгрева наде говорећи да је сушичави затвореник скоро готов, јунак покушава да изађе на крај са својим злим помислима. Отуда је прва од две његове молитве усмерена на молбу за опрост грешних жеља и за здравље сушичавог друга:

Да бар некако оперем гријех, молио сам се Богу за здравље болеснога, и низао тако оченаш за оченашем, готово без свијести, све већом брзином, као да се бојим да ме што не претекне (Бартуловић СД I: 106).

Када сазна да се сушичави затвореник обесио, и добије његову поруку у којој му он намењује своју топлу ћелију, приповедач због гриже савести одбија да се пресели у њу. Међутим, демонски обрт лежи у чињеници да му та тамница никада заиста није ни била намењена. Наиме, надчувар открива читаву игру: објашњава да је топла ћелија свакако резервисана за следећег сушичавог затвореника, који ће у њој издржати бар три године, и исто толико мучити остале затворенике – потхрањујући им лажну наду и изазивајући грижу савести – а притом неће прекинути игру као његов претходник:

– Оставите ме ту, молим вас...

Он се насмија.

– Па то се разумије, рече. Ви ћете завршити своје и у студени. А тамо је већ други сушичави. Осуђен је на пет година, и у топломе ће бар три да издржи. Неће нам умаћи као овај... (Бартуловић СД I: 107).

Сушичави затвореник који се убио показао се као херој који се жртвовао за своје другове, и тако барем на тренутак прекинуо њихово мучење, али и разоткрио страшну подвалу стражара: „Колико ли жуте лукавштине има у занату и у одредбама тих људи...“ (Бартуловић СД I: 107)! Отуда се у свести јунака/приповедача његово лице јавља „као лице Господње, проткано благим сјајем праштања“. Другим речима, савест је умирена, молба је услышена, а приповедач наставља другу молитву, не више за опрост од злих мисли, већ управо за смрт другог човека, надчувара. Овога пута без икакве гриже савести: „Те ноћи се без икакве грижње савјести мољах за смрт човјека искрњега... (Бартуловић СД I: 107).

Догађаји који се у приповеци јављају изложени су већим делом кроз призму свести наратора/јунака. Борба савести, драматична искушења, и промене које она доживљава, у њеном су средишту. Иако су догађаји који ту савест покрећу намерно удешени (од

стране надчувара), дакле инсценирани а не објективни, њена патња је стварна. Другим речима, без обзира што без своје воље учествује у симулакруму, јунакова грижа савести главна је чињеница приповетке. Међутим, та грижа савести налази разрешење чак и у таквим условима. Тако се још једном показује да се и у артифицијелним околности-ма јављају аутентични унутрашњи доживљаји који успевају да искораче из затвореног, непријатељског и дијаболичног света тамнице.

Недостатак истинских, објективних и проверљивих догађаја у самоћи тамнице произлази из чињенице да су они пре свега хотимично искривљени од стране тамничара, а потом, опет, на свој начин одјекују у свести јунака. Ова транспозиција са непоузданости спољашњег догађаја на поузданост јунакове унутрашњости, један је од разлога што фокус у овим приповеткама није на питањима *шїа се заисїа десило*, односно *шїа је исїина*, већ на одговору на питања *ко сам ја* и *ко је мој груї*. Другим речима, у симулакруму тамнице и услед препуштености унутрашњим сензацијама, Бартуловићеви јунаци могу да открију једино себе саме, односно најдубље слојеве сопствене личности, али и личности свога ближњег. Све што је њима остало на располагању, пред изазовима паралелне стварности тамнице, јесте сведочење сопствене човечности, односно потврђивање везаности за ближњег који такође страда. Отуда њихов одговор на сва искушења као да је садржан у оном левинасовском узвику упућеном Другом: „ево ме, ту сам“, чиме се они истовремено показују као људи који су одговорни за своје ближње.

Разлози што у приповеткама које тематизују тамничко искуство „тежиште интересовања није на самом догађају, већ на начину на који је тај догађај деловао на јунака/наратора, одражавајући се у његовој свести“ (Тријић) леже у чињеници да у тамници заправо и нема *реалних* догађаја. Реч је о посебно креираној сценографији, измишљеним заплетима и искривљеним догађајима из света, како би се затвореници, осим телесно, кажњавали и духовно – другим речима, како би се читаво њихово биће понизило и сломило.

Метаморфозе тамнице

Тамница је такође и место преображаја јунака, односно доживљавања значајних унутрашњих промена кроз процес себе-откривања.

У омеђеном простору ћелије јунацима се изненада указује неиспитана дубина сопственог бића. Отуда бескомпромисни активисти, неосетљиви на догађаје, сензације и емоције, који се не уклапају у њихове идеалистичке циљеве, изненада и против своје воље откривају другу страну сопствене природе, отварајући се за сасвим другачије доживљаје.

Тамница је тако место у коме се идеолошко биће неочекивано преображава у емоционално, као у случају Илије Берића из приповетке „Издајство Илије Берића“ (Бартуловић СД I), односно где се показује да снажан антиклерикални и рационалистички став није брана аутентичним религиозним доживљајима и сложенијим емоцијама, као код Пеке из приповетке „Страх од чуда“ (Бартуловић СД I).

Илија Берић је толико предан борби и одан жељи за уједињењем да себе назива „Србијанцем“ иако сви знају да је рођен у далматинској Буковици. У тамници, током рата, његово непријатељство према *Швабама* прераста у отворену мржњу, и свесно одбијање да у непријатељу види било какав траг људскости. Због овакве дехуманизоване тачке гледишта он није у стању да саосећа са људским удесом ниједног човека који је на страни Аустроугарске:

Чувару, који нам не бијаше зао, погинуо је син на фронту; и док смо ми бар на час пожалили утученог оца, Илија се навлаш смијао и отворено признао да ужива (Бартуловић СД I: 92).

Када се у кући преко пута затвора појави немачка слушкиња Анчи, чија соба гледа на прозоре ћелије у којој су заточени Илија Берић и његови другови, затвореници са њом

«2014»

одмах успостављају необичан однос. Он започиње грдњама којима се Анчи обраћа затвореницима. Наиме, како је њен вереник такође на фронту, на страни Аустроугарске, она за то криви управо политичке затворенике. Међутим, убрзо тај однос прераста у међусобне симпатије, разумевање и саосећање. За затворенике Анчи представља једини додир са животом изван тамничких зидова, али и сећање на сестру, заручницу, мајку, односно све драге женске особе од којих су одвојени. Једини који одбија да успостави било какав однос са девојком из куће преко пута управо је Илија Берић, који због новонастале ситуације другаре назива издајницима. Било какво хуманизовање непријатеља, препознавање заједничког људског удеса који повезује супротстављене стране за Берића значи слабост и изневеравање сопствених идеала.

Међутим, појава девојке, необична веза која се родила између ње и затвореника, доводи постепено и до промена у самом Илији, које се он труди да сакрије и од себе и од другова. Једини који те промене наслућује јесте наратор/јунак.

Веза између затвореника и девојке прекида се онога дана када Анчи добије вести да јој је вереник погинуо. Несрећна девојка се тада поново са грдњом и клетвом обрушава на затворенике.

На приповедачево изненађење, онај који највише жали Анчи управо је Илија Берић. Напор да заборави да је непријатељ такође и човек попустио је пред новоуспостављеном везом између затвореника, несрећне судбине немачке девојке и њеног вереника. Ово (нежељено) буђење сажаљења и емоција бескомпромисни „Србијанац“ доживљава као издају самог себе:

- Чујеш, прошапта неко тик до мене, ти такођер мислиш на њу?...
- Био је Илија. Довукао се нечујно и држао ме за руку.
- Мислим, одговорих радознао.

– И ја, уздахне он мукло.

Наслонио се на прозор, чело заринуо у решетке и наставио као да се исповиједа:

– Знам да ћеш ми се ругати, – али ипак: зашто су баш њега морали да убију?... Зашто? Као да се сам ђаво увукао у ме, цио дан понављам у души: „Не, брате Србијанче, никако ниси требао њега.“ И напаст не стаје код тога. Као да ми говориш ти, пита ме: „А зар је он сам заручник?... Зар и чуваров син није имао такођер заручницу, – и оца, – а колико још других синова има!...“

– А ти?

Илија је час шутио, а онда ме погледа тужно као да моли за опроштење.

– А ја?... Издао и ја, брате, па ето... Гадно издао (Бартуловић СД I: 102).

Берићева „издаја“ представља заправо тријумф живота и хуманизма над историјским усудом који (привремено) раздваја људе. Као што у симулакруму тамнице још увек могу да се јаве и реализују аутентичне људске емоције, тако и оданост борби и активизму не може да избрише сложеност живота и осећања.

„Страх од чуда“ говори о Пеки, бескомпромисном јунаку који верује пре свега у моћ личне воље. Оптимистични активизам и посвећеност циљевима своје борбе разлог су због којих овај јунак не примећује тзв. fine нијансе живљења, односно због кога у њему нема места за другачије животне сензације. Мучен глађу и хладноћом у тамници, Пека изненада бива искушан привиђењима, која он прима као могућност чуда и спа-сења.

Због чега он могућност *чуда* доживљава као искушење коме се супротставља целим својим бићем?

Пре свега, било каква „помоћ одозго“ за Пеку представља негирање његових најдубљих уверења у моћ личне воље и незамењивост непоколебљиве борбе:

Не, све то није истина! Све је то само прљаво искушење и подлост. Истина сам само ја. Истина је та биједа око мене, та студен и та глад (Бартуловић СД I: 112).

Чудо би, тако, у његов монолитни систем веровања унело неку врсту сложености и неизвесности због којих би био принуђен да преиспита сопствени поглед на свет. Осим тога, чудо које се Пеки у тамници нуди као искушење или спасење спада у домен религиозног искуства, што је додатни разлог да га овај убеђени антиклерикалац одбија. Наиме, религиозност се у овој приповеци јавља у двоструком виду. Она, с једне стране, произлази из дубине човековог бића и представља аутентично искуство сусрета са светом; међутим, истовремено, у својој официјелној форми она је отуђена од човека као симбол (политичке) моћи, којим Пекини идеолошки противници желе да му наметну своју вољу. Такав вид религиозности представљен је у Пекином односу према рођеном брату, који је фратар.

Тамница се и у овој приповеци још једном показује као место сусрета са самим собом, али и као простор фантазмагоричних догађаја. Наиме, услед велике зиме и глади Пекино здравље, а са њим и његова непоколебљива воља, бивају нарушени. Због тога се јунак ноћу бори са привиђењима религиозне природе. Ове визије покреће звонце ангелуса које је Пека изненада приметио, и које у њему откључава потискивану страну личности, вероватно везану за најраније доживљаје из детињства, а кулминирају у виду Јаковљевих степеница којима се, поред анђела, пењу и спуштају и чланови његове породице.

Пека се против таквог чуда одлучно бори. Његова уверења блиска су онима која су баштинили млади социјалистички револуционари. У складу с њима, све што је изван Пекине индивидуалности и непоколебљиве воље, с једне стране, и реалних тешких услова живота које треба савладати, с друге – за њега је опсена. Пека одбија чудо иако би

га оно спасло, јер осећа да после њега неће бити исти човек, односно бескомпромисни активиста. Са чудом би се у њега увукла зебња и неизвесност посебне врсте, због којих би му живот постао много сложенији.

Међутим, колико год његова решеност била јака, *мојућносѿи чуда*, односно привиђења, све више га обузима, и његова свест губи монолитност, а воља снагу. Непрекидно мучен привиђењима, он постаје готово спреман да се спасе помоћу (религиозног) чуда:

Силно се радовао што ће живјети и веселио се начичканим љествицама, мајчином осмјеху и руменилу драге. И чуду се радовао, и није ни помишљао у тај час на самосвјест човекове воље и на сласт личне побједе... (Бартуловић СД I: 114).

Међутим, иако је након свега показао спремност да прихвати религиозну страну свога бића, Пека чудо ипак одбија, и то онда када се у привиђењима јави и лице његовог брата фратра, који својим гласом заглашује анђеоску визију лествица. Тада се Пека затекне у комичној ситуацији: покушава да врата ћелије затвори изнутра, иако нико не покушава да их отвори, како би се одбранио од изласка:

Пека је очајнички крикнуо и у грчевитој јези одгурнуо братовљеву руку. Устао је са кревета и потрчао к вратима. Као да се натезе са војском ђавола, што с друге стране хоће да отворе врата, он је чврсто притискивао браву и дебеле крачуне, упро се читавим тијелом у њих и грцајући викао: „Нећу да изиђем. Хоћу да умрем као побједник, ја, а не црне аветиње. Нећу да изиђем! Нећу!“ – *И ѿѿово је хѿио да зазове Боѿа у ѿомоћ, да му да снаѿе да ѿридржи враѿа* (Бартуловић СД I: 115).

Управо у лику фратра, који својим гласом и појавом заглашује ону страну (религиозне) визије коју је Пека спреман да прихвати, огледа се амбивалентност у доживљају

религије главног јунака: наиме, он је након свега спреман да религију прихвати као интегрални и интимни део сопственог бића, без обзира на промене у погледу на свет које то прихватање носи, али се одлучно супротставља религиозности као средству политичке моћи. Из тога разлога Пека у својој ноћној визији прихвата једно чудо, док се одлучно бори против другог. Наиме, с једне стране је чудо у коме се јављају анђели, његова мајка и драга, док је, с друге, чудо као *црна авеџ*, у лику његовог брата фратра, чије спасавање Пека доживљава и као покораване сопствене (политичке) личности. Отуда парадоксална спремност да се затражи Божја помоћ у борби против таквог чуда показује да Пекино биће јесте отворено за религиозне доживљаје, али се одлучно противи њиховој инструментализацији. Другим речима, јунак приповетке је, као и Бартуловић, антиклерикалац, међутим тај став се не показује као непремостива брана аутентичном религиозном искуству и доживљају. У Пекином сновидовном одбијању да га брат фратар избави, а на тај начин и насилно посвоји религиозни доживљај, сугерише се да јунак остаје антиклерикалац, али да га је боравак у тамници ипак изнутра отворио за сложено искуство религиозности.

Иронија је хтела да сутрадан након највећег искушења Пека заиста и буде ослобођен. Боравак у тамници и ноћне визије промениле су некадашњег бодрог активисту. У њега се сада увукла неизвесност, а пут бескомпромисности личне воље започиње своју трансформацију у кривудава стазу *џуну џосрџања и надања*. Тиме се непоколебљива усмереност ка циљу, која је карактерисала Пекина омладинска уверења, раствара изнутра, и отвара доживљају света у знаку крста:

Осјећао је јасно, да му се у душу увукла неизвјесност за читав живот, језовита и уједно топла неизвјесност, као прва постаја крижног пута, пуног посртања и надања (Бартуловић СД I: 116).

Реч је о сложенијим осећањима него што је то оптимистични, али и наивни активизам. Од друштвено ангажованог човека без сумње, јунак приповетке постаје парадоксално биће које у себи носи „језовиту и уједно топлу неизвјесност“, и погиње се под „свијетлим бременом“, свестан да у човековом животу постоје ствари које су изван његове воље и разумевања. Овим парадоксалним појмовима, блиским означавању религиозног доживљаја света, приповедач сугерише да је промена која се у Пеки одиграла управо из домена тога искуства.

Као један од доминантних мотива Бартуловићевих приповедака, Весна Тријић истиче *преумљење јунака*:

Исто занимање непосредно је условило наративни поступак у већини Бартуловићевих приповедака: иако у њима, с обзиром да се граде „монтирањем“ релативно самосталних сегмената, има доста пресека и обрта, оно што аутора занима и чему сваки од тих сегмената тежи јесте догађај унутрашњег преокрета, *преумљења јунака*. Стога је Бартуловићево приповедање телеолошко – све епизоде, ма колико разгранате и упечатљиве биле, само су припрема за тај, завршни преокрет, у којем радња кулминира и пуца истовремено, као да је читав живот јунака водио само до њега; строго узев, те приповетке и нису историје живота протагониста, већ њихових душа (Тријић 2021: 72).

Управо се у „Страху од чуда“ најупечатљивије потврђује да у тамници нема спољашњих догађаја – они су, наиме, плод Пекине начете уобразиље – и да се сва радња одиграва у *унутрашњости* главног јунака, односно у простору његове душе, која се кроз тамничко искуство неповратно изменила. Реч је о „преумљењу“ које није видљиво споља, оно се одиграло у самоћи затворске ћелије и у дубини главног јунака, али се истовремено показује стварним и пресудним за његов даљи живот.

Тамница као истина и простор (политичког) преумљења

Тамница се дакле показује и као простор аутентичних увида и истина иначе тешко доступних у спољном свету. Они не морају бити везани само за јунакову унутрашњост, већ и за његову перцепцију других људи, какав је сасвим необичан човек Тони Малвасија. Управо се у особеном другарству са ликом какав је Малвасија тамница јавља и као место откривања истине која је у спољном свету (била) искривљена.

Огољеност, брисање свих (друштвених) разлика и насушна упућеност на друг(ог)а како би се у тамници опстало, омогућавају увиде који у спољном свету не би били доступни услед сложеног устројства социјалног живота. Затвор је, наиме, простор у коме друштвене конвенције и условности показује сопствену артифицијелност и релативност, уступајући место темељнијим односима:

Тамница је, међутим, кућа чудновата, толико чудновата да само један закон важи у њој, а то је узајамна потпора и солидарност, узајамна искреност и потпуна отвореност свих према свакоме... Јер иза та четири зида цио свијет се дијели на двије половине: на утамничене и на оне који их ту држе (Бартуловић 1940: 69).

Закон солидарности тако зближава дојучерашње непријатеље и превазилази сталешке, образовне и друге границе. Стога је једино у тамници могуће искрено пријатељство између Тонија Малвасије и Бартуловићевог приповедача и његових другова. Они не само што долазе из другачијих светова, и утамничени су из сасвим различитих разлога: приповедач и његови другови као политички затвореници, Малвасија као убица жене коју је волео – већ њих дели нешто још важније.

Наиме, Бартуловићев приповедач и Јерко Чулић, када су били новинари, извештавали су у свом листу о Малвасијином случају на сензационалистички начин, карактери-

шући га као патолошки случај и егземплар. Отуда, испрва, смештање у затвор са Малвасијом у њима изазива страх јер Тони сада има прилику да се освети. Међутим, убрзо се испоставља да Малвасија није баш онакав каквим су га они као новинари замишљали. Различити тамнички догађаји и Малвасијино заштитничко држање према политичким затвореницима открили су његову другу страну, због чега је између њих успостављено (нераскидиво) пријатељство. Оно је представљало велику вредност за *фркљевачке музикаше*, како Малвасија назива приповедача и његове пријатеље, јер им је знатно олакшало боравак у затвору.

Оваква веза, односно солидарност и пријатељство који се међу робијашима успостављају, споља могу изгледати неразумљиво, па чак и као знак особеног тешког положаја. Тако посматрачи у Сплиту, када виде приповедача како хода са Малвасијом, у томе виде његово понижење и знак страшне судбине; за приповедача, међутим, то пријатељство је нешто драгоцено и аутентично, што ће се наставити и након затвора:

Ја, међутим, нисам могао никако да подијелим тај осјећај. Догодило се, шта више, да ми је у том големом и једнодушном саучешћу познатих и непознатих, одједанпут прелетела главом мисао: Да ли је тај човјек који се са толико поуздања ослања о мој лакат и који би (то сам му читао из очију!), као и сви они тамо, у оној спутаној маси, ставио у том тренутку и живот на коцку, када би знао да може да ми помогне, – да ли је он заиста такав страшни и непоправљиви зликовац и убица, да поштен човјек треба заувјек да га презре и да га одбаци?... И ма колико да би ми се, пред самих неколико дана, та мисао и самом чинила апсурдном, ја у том тренутку нисам осјећао ни мрве нелагодности што ме цио тај свијет гледа тијесно приљубљеног и другарски наслоњеног на онога, кога је сам мој лист називао „убицом“ и „дегенериком“, већ сам га са највећом пажњом обујмио око паса и био срећан што сам могао да му помогнем да сиђе низ степенице, на излазу из перона (Бартуловић 1940: 25).

Тако се тамница показује као простор у коме је могуће пронаћи (аутентичног) човека. Од новинске вести и егземплара какав је за приповедача и другове био Малвасија док су живели на слободи, он у тамници постаје прави човек, необичан и понекад веома груб, али изнад свега правдољубив и одан, спреман на жртву како би заштитио слабијег од себе.

Отуда, као што се у неким приповеткама показује као симулакрум, тамница се у овом роману открива и као место аутентичне истине у односу на коју је простор симулакрума заправо спољни свет. Таблоидно извештавање о случају Тонија Малвасије, чији су актери били приповедач и његови другови, показало се далеким од истине – при сусрету и искуству са правим Малвасијом у затвору. Механизми који диктирају обликовање истине у спољном свету усмерени су често ка сензационализму, а не откривању сложених нијанси живљења. Отуда ни сами творци тих вести не помишљају да истина може бити нешто друго, док их случај не натера да се сусретну са, у овом случају, Тонијем. Правила и очекивања спољног света раније им нису дозвољава да се за ту истину заинтересују. Те су конвенције нестале у тамници, па су се *фркљевачки музикаши* и Тони нашли огољени једни наспрам других, и једни са другима, слободни од диктата спољног света и отворени за аутентични сусрет. Тако се у тамници истина до које се долази показује као истина о другом. Пронашавши у Малвасији друга, јунаци долазе и до сложене истине о његовом бићу, због чега приповедач и пише роман о овом необичном лику.

Осим личног неспоразума који су имали са Малвасијом, још једна ствар делила је овог ципелара од *фркљевачких музикаша*. Наиме, Тони је пре рата био наклоњен Италијанима, поставши *бершаљер*, због чега је у спољном свету био политички противник Бартуловићевог приповедача. Малвасија се, међутим, показује, изнад свега, као аутентична природа која реагује на неправду, па се тако, инстинктивно, у там-

ници сврстава на страну угрожених и слабијих, чак и ако су му они пре рата на неки начин били криви због извештавања о његовом случају. Тај порив за аутентичношћу, али и урођени пркос, мењају и самог Малвасију – он постаје симпатизер омладинаца и њихове идеологије:

Коначно је дошло и до тога!... Након толиких злослутних вијести, истинитих и измишљених, допро је напошљетку и до нас глас да је Потторек потучен и да су Аустријанци бачени натраг преко Саве и Дунава. Нико од нас није умιο, да сакрије радост, али Малвасија је у толикој мјери изгубио обзир, да се читавог божјег дана из његове ћелије чуло неартикуловано пјевање. А кад су нас, поред његовог прозора, водили у шетњу и кад је спазио наша раздрагана и узбуђена лица, онда је, као да се не налази више иза решетака, стао да нам довикује: „Живили наши!“ и наједанпут се раздро:

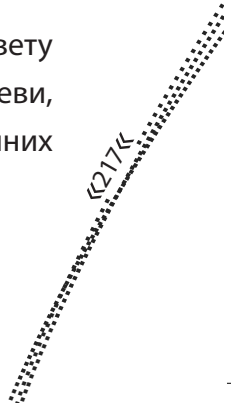
– Штета што немам и ја клавир као Видовићка, па да им, као Марко Краљевић, забугарим: Хеј Славени!...

Пар дана иза тога, донио је за вријеме шетње да ми покаже слику што ју је сам нацртао. Биле су то три примитивно израђене фигуре, у укоченом ставу, свака са пушком у руци.

– То смо нас три, – Тресић и Смодлака са стране, а ја у средини. Идемо у рат против Аустрије (Бартуловић 1940: 76).

Тако је у роману *Мој пријатељ Тонислав Малвасија* тамница и место политичког преумљења.

Боравак у тамници омогућио је да се у бићу какав је Тони, које се у спољном свету доживљавало као девијантно и политички опортуно, открију дубљи човечнији слојеви, и тако спозна сложеност истине. Тиме тамничко искуство јунаке доводи до кључних спознаја о себи, другоме, и свету уопште.

Тамница као слобода од идеологије

Тамничко искуство, упркос уметничкој успелости, не представља носећи мотив Бартуловићеве прозе; њега треба тражити пре свега у причама које тематизују живот на Јадрану.

Приповетке са темом заточеништва Бартуловић је писао у годинама након Првог светског рата, да би се мотиву тамновања вратио, на другачији начин, пред почетак Другог светског рата, у роману *Мој ђријаџељ Тонислав Малвасија*.

И у већини приповедака из поратних година, осим у „Страху од чуда“, и у роману који спада у позно Бартуловићево стваралаштво, јавља се приповедање у првом лицу. У малобројним приповеткама са овим темама и мотивима представљене су одређене епизоде из робијашког живота, углавном везане за унутрашња стања јунака и промене које различити (стварни или намештени) догађаји изазивају у њиховом бићу, док у роману тамница представља позадину на којој се развија један важан део приче о необичном ципелару Тонију Малвасији.

Отуда се искуство тамновања у Бартуловићевом прозном делу може реконструисати на основу, условно речено, фрагментарних елемената које чине приповетке и роман. Другим речима, тамница је један од *сѡјајаћих моѡива* Бартуловићеве прозе, довољно присутан да бисмо пажљивије испитали њену природу и значај. Истовремено, тај мотив није у толикој мери чест да бисмо имали разлога да га сматрамо карактеристичним за Бартуловића приповедача. Наиме, анализе које смо понудили показале су да Бартуловић није развијао мотив тамнице до степена у коме би се он могао сматрати једним од препознатљивих елемената његовог приповедања, нити симбол одређеног погледа на свет.

Због чега је тамничко искуство остало на нивоу једног од мотива, и није прерасло у универзални доживљај света? Одговор лежи можда управо у Бартуловићевом друштве-

ном и интелектуалном ангажману. У том смислу, тамница је била једна од станица на путу коме је себе посветио. Уз то, изгледа да она није оставила превише (видљивог) трага на Бартуловићу уметнику и интелектуалцу. Тамничко искуство је у Бартуловићевом животу било велика проба и тест карактера, па чак и тренутак откривања неких дубљих истина о себи, али није никада прерасло у метафизички осећај и доживљај света, као код Андрића.

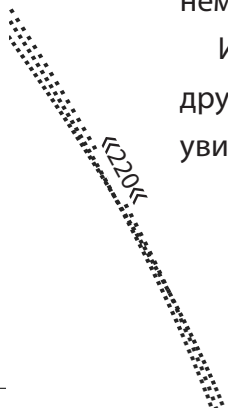
Упркос томе, писац је успео да искуству боравка у тамници пружи књижевни израз јер је оно, иако производ политичких околности, истовремено било изоловано од великих светских догађаја и јунацима откривало личне и интимне стране њиховог бића, односно било извор анегдотских догађаја. Можда је управо због тога у вези са овим мотивом готово увек присутно приповедање из првог лица. Бартуловић није био поетички заинтересован да заузме естетску дистанцу која би му омогућила да се одмакне од анегдотског и фрагментарног излагања индивидуалних доживљаја и необичних судбина, и тиме универзализује (своје) тамничко искуство.

Ипак, у приповеткама и роману са овом тематиком Бартуловић је оцртао неке важне елементе. Он је указао на сложену природу тамничког простора, на (не)стварност догађаја који се одигравају у њима, и на истинитост најдубљих људских осећања која настају у таквим околностима. Иако је био познат као друштвено ангажован интелектуалац, иако је у роману *На ѓрелому* покушао да поетички сведе рачун са политичким ангажманом своје генерације, напослетку иако се у тамници нашао због идеолошких прогона, главна тема Бартуловићевих приповедака са тамничким искуством није идеолошки набој који је владао између ухапшеника и стражара. Наиме, као што је тамница била на изванредан начин заштићена од ратних страдања, тако је у његовој прози она представљала простор у коме су јунаци, најчешће у самоћи, откривали дубоке и темељне истине о себи, заштићени од идеолошких убеђења и конкретних (политичких) разлога због којих су се у тамници нашли.

Весна Тријић је већ истакла да није случајно у Бартуловићевим приповеткама које тематизују искуство тамнице фокус на томе како се догађај рефлектује у свести јунака, а не на самом догађају. Разговор са сопственом душом, о коме је Бартуловић говорио у предговору *Ex Ponta*, везано за сопствено тамничко искуство, показује се пресудним за приповетке које тематизују затворенички живот. У њима нема много сведочанстава о условима који су владали у затвору, осим уобичајених представа о хладноћи и глади, нити пасажа из којих би се видео политички однос утамничених другова и стражара. Те приповетке баве се пре свега унутрашњим доживљајима, духовним и душевним искушењима и трансформацијама, другим речима – суочавањем јунака са самим собом. Отуда оне говоре о формативним моментима јер тематизују доживљаје који су неповратно изменили и обликовали њихове јунаке. Заштићеност од идеологије, коју је тамничко искуство омогућавало, разлог је што у овим приповеткама нема развијених епизода које актуелизују сложене друштвене околности и омладинско ангажовање тога времена, као на пример у роману *На њрелому*. Једноставно, искуство заточеништва било је изнад свега индивидуално, и као такво није тражило никакву врсту оправдања и свођења рачуна.

У роману *Мој њријатиљ Тонислав Малвасија* присутније су епизоде из којих се могу наслутити друштвене околности пре и током рата, а долази и до идеолошког премљења самог Малвасије. Међутим, све су то само узгредне епизоде у функцији оцртавања необичног карактера ципелара Тонија Малвасије. Стога ни ту тамничко искуство нема другу улогу него да портретише главног јунака, слично као и у приповеткама.

Иако је пре свега значајан приповедач јадранских тема и мотива, и осим што је и друштвено освешћен писац, Бартуловић је и писац тамнице, односно неких важних увида о природи и сложености тамничког искуства и човекове унутрашњости.

ИЗВОРИ

Бартуловић 1920 I: Нико Бартуловић. „Разговори с душом“. У: Иво Андрић. *Ex Ponto*. Београд: Издање С. Б. Цвијановића.

Бартуловић 1920 II: Нико Бартуловић. *Ивањски кријесови*. Загреб: Типографија.

Бартуловић 1928: Нико Бартуловић. „Умјесто предговора“. У: Оскар Тартаља. *Велеиздајник*. Загреб – Сплит.

Бартуловић СД I: Нико Бартуловић. *Сабрана дела*. Књига прва. Београд: Народна просвета.

Бартуловић 1940: Нико Бартуловић. *Мој њријашељ Тонислав Малвасија*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон.

ЛИТЕРАТУРА

Раичевић 2015: Горана Раичевић. „У ћелији 115: Иво Андрић, Нико Бартуловић, Оскар Тартаља...“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. LXIII, 2015/1. Нови Сад: Матица српска.

Тријић 2021: Весна Тријић. „Елементи поетике експресионизма у приповеткама Ника Бартуловића“. *Прича*, година XV, број 52. Београд.

Marko M. Radulović

THE DUNGEON EXPERIENCE IN BARTULOVIĆ'S PROSE

Summary

Based on the analysis of Bartulović's short stories and the *My friend Tonislav Malvasia* novel, we have concluded the dungeon in his writing represents the place where prisoners face themselves. The dungeon is, on the one hand, a simulacrum in which guards create a distorted reality aiming to humiliate and break the prisoners. However, Bartulović's heroes precisely in that false reality show authentic human feelings, thus showing their interior is free and out of dungeons and her guards' reach. On the other hand, the dungeon is a space of change. Due to the solitude and lack of (objective) events, the heroes turn to themselves and re-examine their basic ideological and life beliefs, experiencing fundamental changes. Finally, the dungeon is a moment of discovering a truth that was not available in the outside world, i.e. a place where in a man like Tony Malvasia, a killer and political opponent, a faithful and rightful friend is suddenly revealed. We have concluded the dungeon is one of the permanent motives of Bartulović's prose, but according to its frequency in Bartulović's writing and the degree of development, it does not fall into a characteristic motif nor it has developed to a specific view of the world, like in the case of Ivo Andrić. However, in addition to being the writer of Adriatic topics and motives, the generational writer of the youth movement in the novel *Na Prelomu* (*At the Turning Point*), Bartulović is also a writer of the dungeon experience.

Keywords: the dungeon, simulacrum, change, event, view of the world, truth

